

SAILLANT

nr.
3
2023

Kwartaalbericht van de Stichting Menno van Coehoorn

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Het doel van de stichting is het bevorderen van het behoud en de herkenbaarheid van al dan niet buiten de oorspronkelijke functie gestelde militair-historische verdedigingswerken en andere voor verdedigingsdoeleinden gemaakte of gebruikte werken, inclusief daarbij behorende infrastructuur, gebouwde en ongebouwde objecten en hun context (o.a. stellingen, linies, terreinen en bouwwerken) in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden. Daarmee wil de stichting een bijdrage leveren aan het behoud van het militair-cultureel erfgoed en aan het begrip voor historie, kunst en natuur.

Beschermheer

P. van Vollenhoven

Dagelijks bestuur

O.F. Hefting, voorzitter

E.N. Westerhuis, vice-voorzitter

E.J. Broeken, secretaris

C.H.P.M. van Dam, tweede secretaris

A. Driesen, penningmeester

D. Bijleveld, tweede penningmeester

Adres van de stichting

Mariaplaats 51, 3511 LM UTRECHT
tel. 030 231 22 30.

Ook voor adreswijzigingen.

Internet: <http://www.coehoorn.nl>

e-mail: info@coehoorn.nl

Bijdrage

Donateurs minimaal € 50 per jaar,

begunstigers € 30 per persoon per jaar,

jonger dan 26 jaar betalen een bijdrage van minimaal € 15 en partner-begunstiger € 15 per jaar.

Rekening: NL26INGB 0000284635

t.n.v. Menno van Coehoorn–contributies,
Geertruidenberg.

Het BIC-nr van de bank is INGBNL 2A.

Deelname aan een excursie € 35 per persoon.

Redactie

H. van den Boomgaard, A. Littel,

J. Notermans, E. Rompelman,

D. Winkelman

Deze uitgave is verzorgd door Print2Pack, Duiven.

© Stichting Menno van Coehoorn.

Overname met bronvermelding is toegestaan.

Prijs losse nummers € 3,20

ISSN 1389-4587

INHOUDSOPGAVE

Inhoud

De Friese Merenstelling <i>T. Buruma en H. Bakker</i>	1
Boekbespreking 'De vesting Maastricht en de Wellingtonbarrière' <i>H. van den Boomgaard</i>	9
Een bizar plan <i>C. Will</i>	12
Excursie naar Bourtange, 1 april 2023 <i>A. Littel</i>	14
Boekbespreking 'Luchtwachttorens uit de Koude Oorlog' <i>K. Neisingh</i>	17

Rectificaties

In Saillant 2023-2 zijn per abuis sommige bij de redactiecommissie ingediende foto's niet gepubliceerd. De commissie betreurt dit en zal werken aan het voorkomen van dit euvel.

Het in Saillant 2023-2 vermelde telefoonnummer van Frank Keyzers, correspondent in Sittard, is onjuist. Het juiste is: F.H.Keyzers (Frank), Sittard, 06-30372095.

DATA VOLGENDE SAILLANTEN:

	kopij inleveren voor:	verschijnt:
Saillant 23-4	1 november 2023	3 ^e week dec.
Saillant 24-1	1 februari 2024	3 ^e week mrt.
Saillant 24-2	1 mei 2024	3 ^e week juni.

Omslag voorzijde

De vesting Bourtange.

(Foto: Henk van den Boomgaard)

Omslag achterzijde

Standbeeld van D'Artagnan, gesneuveld tijdens het beleg van Maastricht in 1673, te zien in het Aldenhofpark in Maastricht. (Foto: Henk van den Boomgaard) NB: meer info over de expositie van dit beleg? Kijk op: <https://www.maastrichtmuseum.nl/>

De Friese Merenstelling

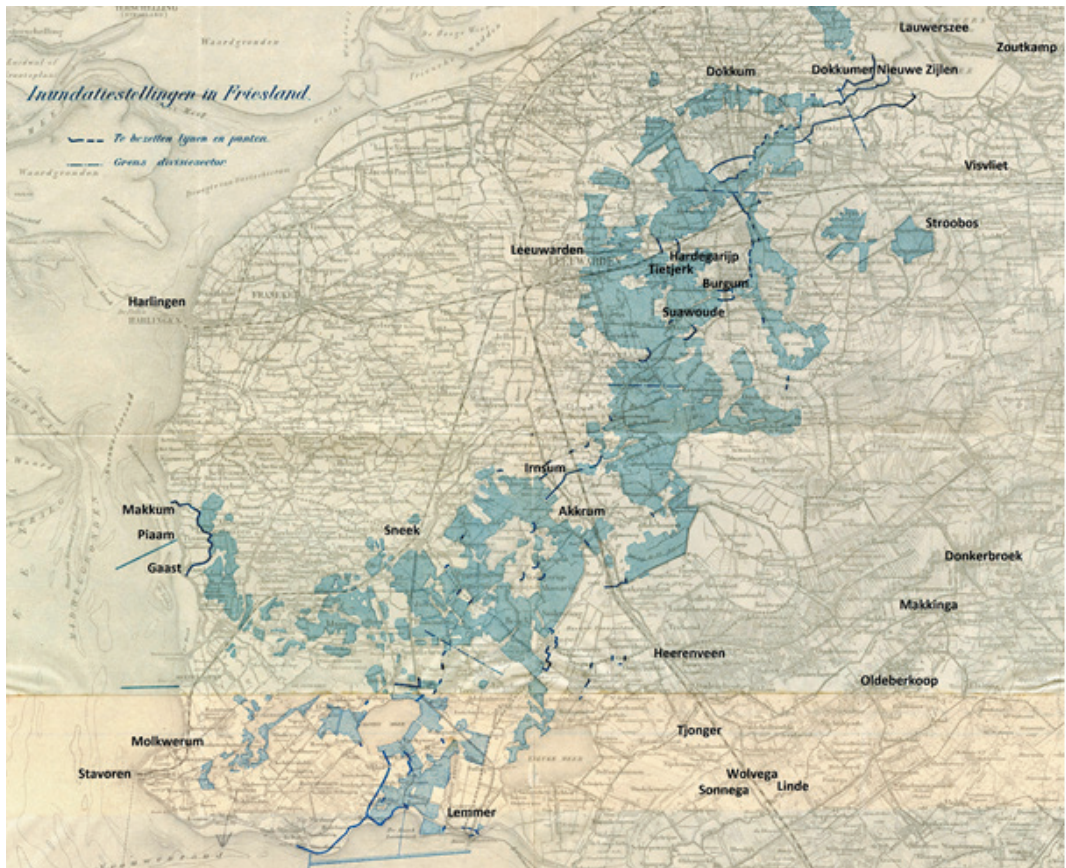
Tim Buruma en Hylke Bakker

Inleiding

Dit artikel beschrijft de verdedigingsmogelijkheden in het Friese merengebied van de 17de tot en met de 20ste eeuw. Aanleiding voor het artikel is enerzijds een originele kaart (1906) in de collectie van onze stichting (afbeelding onderaan deze pagina) en anderzijds het boek 'De Verdediging van Friesland' van Van Dam-Van Isselt (1931) volgens de voetnoot.¹ Het zwaartepunt van dit artikel ligt in 1939/1940 omdat op 10 mei 1940 de Friese Merenstelling in gebruik is genomen en is geëindigd.

Door de eeuwen heen is onderkend dat de grote delen van Friesland ideaal zijn voor het opzetten

en voeren van een verdediging.² Daadwerkelijk is voor de verdediging in 1672 gebruik gemaakt van het stroomgebied van de riviertjes Linde en Tjonger langs de zuidgrens. Dit betreft de Linde-Tjongerlinie of de Friese Waterlinie. Een minder bekende rol is door de eeuwen weggelegd voor de keten van meren die diagonaal door het lage midden van Friesland loopt van Lemmer/Stavoren tot aan de voormalige Lauwerszee (lengte ca. 70 kilometer). In de archieven en de literatuur³ staat deze keten bekend als de Friese Merenstelling (1940), maar ook als de Friese Merenlinie en een enkele keer als de Nieuwe Friesche Linie.⁴

Inundatiestellingen in Friesland 1906. De afbeelding toont de in dit artikel gebruikte plaatsnamen. (bron: collectie Stichting Menno van Coehoorn)

¹ W.E. Van Dam van Isselt, De verdediging van Friesland in 1672-1673 (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1931).

² Zie bijvoorbeeld de later te bespreken opmerkingen van J.J.C.P. Wilson.

³ Zie de bronvermeldingen in dit artikel

⁴ W.E. Van Dam van Isselt, De verdediging van Friesland in 1672-1673 (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1931).

Rampjaar 1672

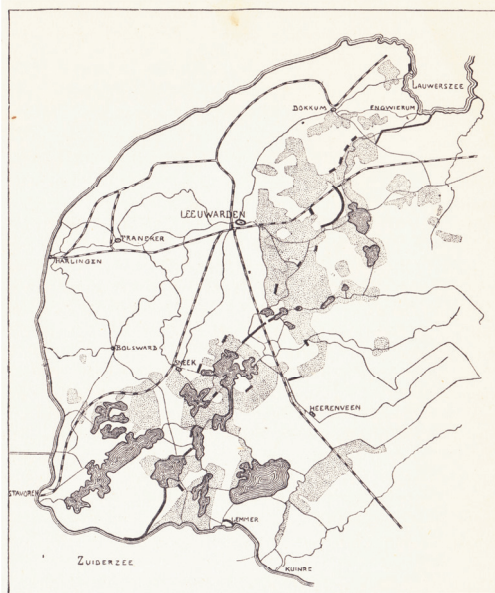
In 1672/1673 kwam de Friese Waterlinie als voorloper van de Friese Merenstelling tot stand. In 1672 viel bisschop Van Galen uit Münster de noordelijke Nederlanden aan. De bevelhebber van de Friese troepen, generaal Hans Willem baron van Aylva, voerde – na een terugtocht - vanuit zijn hoofdkwartier te Heerenveen de verdediging. Hij had zijn troepen gelegerd in de dorpen Sonnega, Wolvega, Oldeberkoop, Makkinga en Donkerbroek. Voor een groot gedeelte het gebied wat later bekend werd als de Friese Waterlinie.

Eind juni 1672 was de situatie dermate bedreigend dat Van Aylva met het gros van het leger zich terugtrok naar De Schouw (Oude Schouw) tussen Irnsum en Akkrum. Het was beter aldaar achter het water stand te houden, dan bij de Linde en Tjonger het kleine aantal troepen aan omsingeling bloot te stellen.⁵ De Schouw ligt in het veen- en merengebied dat we enkele eeuwen later terug zullen zien als de Friese Merenstelling. De zuidelijk gelegen verdediging werd daarmee losgelaten en koos men voor “een van nature zoveel sterkere linie”.⁶ Nadelig was dat deze in het hart der provincie lag en zodoende veel terrein werd prijsgegeven. De Friese staten gingen hiermee dan ook niet akkoord. In opdracht van de Friese Staten werd in juli 1672 het water van de riviertjes Linde en Tjonger langs de zuidgrens van Friesland opgestuwd en zo ontstonden er in de stroomgebieden inundaties. Deze inundaties, gepaard met de aldaar gelegen schansen, zijn bekend geworden als de Friese Waterlinie.⁷ Vanaf juli werd aldus de hoofdverdediging buiten het Friese merengebied gevoerd, maar deze regio bleef wel belangrijk als verdedigingslinie mocht de Friese Waterlinie vallen.⁸ Zo ontstond dus een gelaagde diepteverdediging.

Ook in het noordoosten van Friesland werden maatregelen genomen in hetzelfde gebied als de latere Friese Merenstelling. Vanwege de opmars van bisschop Van Galen naar Groningen verschoof de verdediging van Friesland namelijk van het zuiden naar het oosten van de provincie. Om een eventuele

dreiging uit Groningen te weerstaan werd de Friese Waterlinie vanaf de schans bij Friesche Palen noordwaarts doorgetrokken naar de Lauwerszee. Hier werd een verdediging in de diepte gecreëerd met een eerste verdedigingslijn tussen Suawoude, Burgum en ten noorden van het Bergumermeer. De tweede lijn tussen Suawoude, Tietsjerk en Hardegarijp en een derde lijn zes kilometer ten oosten van Leeuwarden (retranchement tussen de Grote en de Kleine Wielen).⁹

Van Dam van Isselt noemt in zijn boek ‘De Verdediging van Friesland’ deze verdediging de ‘Nieuwe Friesche Linie’ (zie kaart hieronder). Ten behoeve van deze linie werd in de noordoostelijke delen van Friesland vanuit de Lauwerszee zout water ingelaten onder het motto “*beter een bedorven als 't enemael verloren landt te hebben*”.¹⁰ Overigens stuitte het inlaten van zeewater op verzet van de bevolking die het water weer op zee liet afstromen.

DE NIEUWE FRIESCHE LINIE
(Achter het merengebied en het water)

De Nieuwe Friesche Linie (bron: De verdediging van Friesland. W.E. Van Dam van Isselt: Martinus Nijhoff, Den Haag 1931)

⁵ Ds. J.J. Kalma en Dr. K. De Vries (red), Friesland in het rampjaar 1672: it jier fan de miste kânsen [het jaar van de gemiste kansen] (Ljouwert/Leeuwarden: Fryske Akademy, 1972), pagina 53.

⁶ Van Dam van Isselt, De verdediging van Friesland, 31. Luitenant-generaal Van Dam Van Isselt maakt hierbij de opmerking dat deze linie van nature zoveel sterker was.

⁷ Meindert Schroor, De Friese Waterlinie: toneel des oorlogs rond lende en Kuunder (Oldeberkoop/Berkoop: Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 2008), pagina's 48-50.

⁸ De tweede linie werd gevormd door de versterkte plaatsen Heerenveen en Gorredijk. Schroor, De Friese Waterlinie, pagina 53.

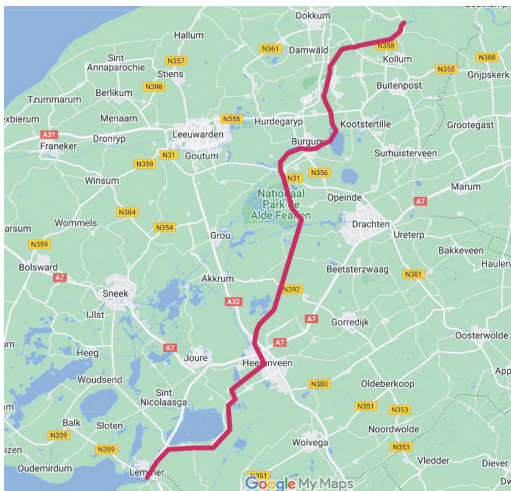
⁹ Van Dam van Isselt, De verdediging van Friesland, pagina 48.

¹⁰ Van Dam van Isselt, De verdediging van Friesland, pagina 58.

Plan Menno van Coehoorn 1683

In 1683 deed Menno van Coehoorn het voorstel voor een waterlinie van Lemmer, via Heerenveen en Burgum naar het Dokkumerdiep (zie kaart hieronder). Zijn voorstel is niet gerealiseerd, maar het genoemde tracé loopt door het veen- en merengebied waar in 1940 het tracé van de Friese Merenstelling was gedacht. Het afwijzen van dit voorstel is kenmerkend voor de toenmalige opvattingen. Na het vertrek van de Münsters troepen in 1674 zijn de meeste werken van de Friese Waterlinie, en de nieuwe Friesche linie in verval geraakt. Schijnbaar zou een stelling door het veen- en merengebied pas in de 20ste eeuw weer als reële/noodzakelijke optie worden gezien.¹¹

Kaart met het door Menno van Coehoorn in 1683 voorgestelde tracé (bron: Atlas Historische Verdedigingswerken Friesland-Groningen-Drenthe pagina 73)

Verkenning Generale Staf 1883

In de Vestingwet van 1874 is gekozen voor een geconcentreerde verdediging in het westen van Nederland. Toch verkende de Generale Staf de mogelijkheden om het veldleger buiten het westen van Nederland in te zetten. Een optie was om het veldleger positie in te laten nemen in Friesland. Harlingen en/of Stavoren werden beschouwd als potentieel bruggenhoofd. Kapitein van de genie K. Eland verkende in 1883 de aanleg van een verdedigingslinie van Lemmer tot aan de Lauwerszee. Hij gaf aan dat de linie zeer sterk

zou zijn. Eerste luitenant van de artillerie W.A. Sodenkamp wees het voorstel van Eland af met als argument dat Nederland onvoldoende middelen bezat en dat dit zou leiden tot verzwakking van het geconcentreerde verdedigingsstelsel. Een linie in Friesland zou daarnaast te weinig nut hebben.¹² In de Militaire Spectator¹³ hebben de auteur O. en auteur W. Hoogenboom alsnog gepleit voor een versterkte operatiebasis in Harlingen of Stavoren. Argument van W. Hoogenboom was dat Friesland nuttige zaken kan leveren aan Holland, zoals mensen en voedsel.

Kaart documentatiecentrum Stichting Menno van Coehoorn 1906

De kaart in de collectie van onze stichting (zie kaart op pagina 1) heeft als titel 'Inundatiestellingen in Friesland' en is gedrukt op de topografische ondergrond uit 1906. De kaart bevat de te inunderen polders en schetsmatig de verdedigingslijnen om de accessen af te sluiten. Het belangrijkste access ligt ten noorden van de weg Leeuwarden-Groningen vanwege de beperkte inundatiemogelijkheden aldaar.

De Afsluitdijk (1932) staat logischerwijs niet op de topografische ondergrond uit 1906. Met de bouw van de Afsluitdijk werd wel al rekening gehouden door militaire planners. Zij hebben daarom vanaf Makkum in zuidelijke richting tot Gaast een verdedigingslijn met inundatiegebieden ingetekend. De locatie hiervan stemt niet overeen met de latere Wonsstelling. De Afsluitdijk lag aanvankelijk namelijk geprojecteerd bij Piaam. De Afsluitdijk is in 1932 verder noordelijk op de huidige positie aangelegd. De stelling die op de kaart van 1906 staat, zou waarschijnlijk dezelfde functie vervullen als de Wonsstelling later zou doen, alleen in 1906 nog op de geplande locatie van de Afsluitdijk bij Piaam. Waarschijnlijk is de kaart afkomstig van de Hogere Krijgsschool en is ze gebruikt bij verkenningen ten behoeve van oefeningen.

Militaire Spectator 1919

In een theoretische pennenstrijd in de Militaire Spectator tussen de kapiteins L.C. Prey en P.W. Scharroo wordt de Friese Merenstelling

¹¹ De Napoleontische periode is in dit opzicht nog een blinde vlek. Wij hebben echter geen significante signalen gekregen, waaruit op te maken was dat gedurende deze periode een Friese Merenstelling is voorbereid of zelfs in werking gesteld.

¹² Dr Wim Klinkert, Het vaderland verdedigd: plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland (Den Haag: Sectie militaire geschiedenis, 1992).

¹³ Voor het pleidooi van O. zie de Militaire Spectator 1883-0023-01-0005. Voor het pleidooi van W. Hoogenboom zie de Militaire Spectator 1883-0210-01-0028.

genoemd als optie om het gebied achter deze stelling te benutten als uitvalsbasis voor het veldleger. De functie van uitvalsbasis uit de geconcentreerde verdediging in het westen van Nederland zou aan de orde zijn op het moment dat Nederland te hulp werd geschoten door een bevriende natie.¹⁴

Militaire Aardrijkskunde 1934

In het leerboek 'Beginselen van de Militaire Aardrijkskunde' stelt J.J.C.P. Wilson het volgende:

*"Het Friese Merengebied is van den kunstweg Leeuwarden-Groningen tot het IJsselmeer buitengewoon sterk; het zal vermoedelijk door geen enkele stelling ter wereld in frontaal verdedigend vermogen worden overtroffen. De mogelijkheden voor het nemen van opstellingen zijn er niet te tellen: Waar men ook is, overal strekt het onafzienbare, sterk doorsneden, volkomen vlakke, open, boom- en dijklooze Friesche merenterrein zich uit. Een verdediger, die dit terrein kent en de eigenaardigheden weet uit te buiten, kan hier met zeer zwakke krachten een vijandelijk optreden lam leggen. De enkele wegen, die door het merengebied voeren, vormen geen accessen bestaande uit bebouwde strooken (zoals de Oude Rijn in Z. Holland), doch zijn kaal of voorzien van van boomen zonder onderhoud (inzicht op de wegen uit het zijterrein en van op zij ook uit de lucht). Waar dorpen liggen, zijn de bebouwde strooken langs de wegen nog maar zeer smal."*¹⁵

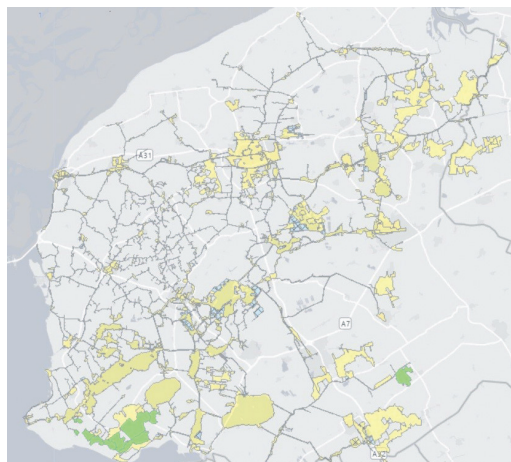
Friese Boezem 1939/1940

Het waterpeil in de Friese Boezem was bepalend voor de inundatiemogelijkheden in 1940. De Friese Boezem is de grootste aaneengesloten afwateringseenheid in Nederland (zie kaart hiernaast). Van Lemmer tot aan de Lauwerszee is sprake van één ononderbroken waterpeil. De oppervlakte van de boezem is ca. 14.000 ha. De functies die de boezem vervult, zijn die van waterberging en van het aan- en afvoeren van water uit de polders en de boezemlanden (ca. 305.000 ha). Polders zijn gebieden die worden bemalen; boezemlanden zijn (onbemalen) gebieden die rechtstreeks gekoppeld zijn aan de Friese Boezem. De boezem watert af naar zee. Sinds de aanleg van de Afsluitdijk kan er op de boezem zoet water vanuit het IJsselmeer worden ingelaten en in tijden van militaire noodzaak

kan zout water worden ingelaten vanuit de Lauwerszee.

In 1939/1940 werd de Friese boezem beheerd door Provinciale Waterstaat. De aanpalende polders en boezemlanden werden beheerd door ruim 500 gereguleerde polderwaterschappen en vele ongereguleerde particuliere polders.

De Friese Merenstelling kende geen inundatiesysteem zoals bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie, maar was gebaseerd op het verhogen van het waterpeil in de Friese Boezem en het van daaruit laten onderlopen van de geselecteerde polders. Provinciale Waterstaat was voor de Territoriaal Bevelhebber Friesland het eerste aanspreekpunt voor het stellen van inundaties.

Het netwerk van kanalen, vaarten en meren (de gele oppervlakten) vormt samen de Friese Boezem. De groen gekleurde oppervlakten stromen vrij op de boezem af. (bron: Wetterskip Fryslân)

Voorbereiding Friese Merenstelling 1939/1940

Op 25 mei 1939 verzocht de Territoriaal Bevelhebber Friesland (TBF), kolonel Jacob Veenbaas, in een schrijven aan de Chef Generale Staf om versterkingen aan te leggen via de werkverschaffing en de beschikbaarstelling van een goed onderlegd officier om de tactische plaats van de versterkingen te bepalen. Over deze versterkingen ten behoeve van de Friese Merenstelling had de TBF reeds contact met de Commissaris der Koningin (CdK).¹⁶

¹⁴ Militaire Spectator 1919, jaargang 88, pagina 638.

¹⁵ Destijds kapitein van de generale staf J.J.C.P. Wilson, *Beginselen der Militaire Aardrijkskunde van Nederland* (Breda: Koninklijke Militaire Academie, 1934), pagina's 306 en 307.

¹⁶ NL-HaNa, KL Generale Staf 1906, 1914-1940, 1941, 2.13.70 inv.nr. 1198

In reactie op het verzoek van de TBF gaf het Hoofd van het Centraal Inundatie- en Technisch Bureau aan dat hij de Friese Meren van belang achtte omdat de geografie daarvoor uiterst gunstig was. Ten zuiden van de weg Leeuwarden-Groningen was de stelling geschikt voor een mobiele verdediging en op het water. Ten noorden van deze weg waren goede verdedigingslijnen te vinden waar de veldversterkingen moesten worden gerealiseerd. Defensie moest de gronden aankopen en het hout verschaffen, maar achtte prikkeldraadversperringen niet nodig. Het beloop van de stelling was in kaart gebracht door de herhaalde verkenningen bij oefeningsreizen van de Hogere Krijgsschool. Een eventuele nadere verkenning zou volgens het Hoofd van het Centraal Inundatie- en Technisch Bureau kunnen worden opgedragen aan de leraar in de militaire aardrijkskunde.

De Opperbevelhebber Land- en Zeestrijdkrachten (OLZ), Generaal Reijnders, was niet overtuigd. Hij vroeg zich af wat met de Friese Merenstelling zou worden bereikt en hoeveel troepen daarvoor nodig zouden zijn.¹⁷

De CdK meldde de TBF op 31 augustus 1939 dat Provinciale Waterstaat de mogelijkheden voor het inunderen van het terrein tussen Dokkumer Nieuwezijlen en het Bergumermeer heeft onderzocht.¹⁸ De OLZ gaf op 3 oktober 1939 aan de TBF opdracht voor het reeds door Provinciale Waterstaat uitgevoerde onderzoek. Daarmee onderkende de OLZ alsnog het nut van een Friese Merenstelling.¹⁹

Ten behoeve van het kunnen stellen van inundaties werd van 9 tot 14 november 1939 het peil van de Friese Boezem verhoogd. De OLZ telegrafeerde de TBF dat het opzetten van het peil niet mocht leiden tot het ontruimen van woningen en negatieve gevolgen voor de voedselvoorziening.²⁰

Op 11 november 1939 werd met instemming van de OLZ opdracht gegeven om een damwand te plaatsen te Gerbenallesverlaat te Stroobos en

twee damwanden te Visvliet. Deze damwanden voorkwamen het vroegtijdig afstromen van de Friese Boezem. De beurtvaarders Gebroeders De Vries uit Burum maakten bezwaar tegen de afdamming. Ze konden door de afdamming hun beurtdienst tussen Burum en Leeuwarden niet meer uitvoeren. Hun bezwaar werd gegrond verklaard en ze kregen een schadeloosstelling van fl. 10,- per week.²¹

Eind 1939 ontstond weerstand tegen het verhoogde peil in de Friese Boezem. Zo wees de Rijkslandbouwconsulent op 14 november 1939 de CdK op de negatieve gevolgen van de kwel uit de boezem naar de polders. De consulent vroeg om duidelijkheid zodat de polderbesturen een besluit konden nemen over het ophogen van de kaden of het laten onderlopen van de polders met het oog op de oplopende bemalingskosten. Op dezelfde datum verzocht de Friese Maatschappij van Landbouw de CdK het peil niet boven de +50 FZP²² te laten oplopen in verband met de voedselvoorziening. Veehouder H. Jagersma vroeg de CdK wat hij moest doen en waar hij terecht kon bij schade. Ook gemeentebesturen lieten zich niet onbetuigd. Veelzeggend is het verslag van een vergadering op 5 december 1939 met het 4e en 5e Veendistrict²³, vele andere polderbesturen en met medewerkers van Defensie en Provinciale Waterstaat. De essentie in het verslag is: 'wat moet, moet, maar alleen als het moet'.

Naar aanleiding van alle weerstand machtigde de OLZ de TBF om het peil van de Friese Boezem te verlagen zodra de inundatie van de Wonsstelling 'goed dras' was gesteld. Vanaf 18 november tot 14 december 1939 werd het peil in de boezem verlaagd tot ca. +30 FZP. Bij +50 FZP zouden de inundaties van de Friese Merenstelling volgens de TBF in 12 etmalen kunnen worden gerealiseerd; bij +30 FZP duurde dat 18 etmalen.

In de tweede helft van november 1939 kreeg de TBF op zijn verzoek van de OLZ toestemming om twee inlaatsuizen van de Dokkumer Nieuwezijlen

¹⁷ NL-HaNa, KL Generale Staf 1906, 1914-1940, 1941, 2.13.70 inv.nr. 1198

¹⁸ Tresoar toegang 12-02 inv.nr. 1114 peilverhoging

¹⁹ NL-HaNa, KL Generale Staf 1906, 1914-1940, 1941, 2.13.70 inv.nr. 1198

²⁰ Tresoar toegang 12-02 inv.nr. 1114 peilverhoging

²¹ NL-HaNa, KL Generale Staf 1906, 1914-1940, 1941, 2.13.70 inv.nr. 1198 & Tresoar toegang 12-02 inv.nr. 1114 peilverhoging. Op 27 november 1939 zijn de gebroeders de Vries in het gelijkgesteld.

²² FZP is het Fries Zomerpeil; 0 FZP en komt overeen met -0,66m NAP.

²³ Een Veendistrict is een waterschap in een veenontginningsgebied dat na de vervening is omgezet in een polder met landbouwgrond.

bomvrij af te dekken (zie kaart onderaan deze pagina). Deze sluisen waren nodig voor de inundatie van het hoger liggende terrein ten noorden van de weg Leeuwarden-Groningen. Op 29 november 1939 machtigde de OLZ de TBF voor het aanleggen van (binnendijkse) stortebedden bij Dokkumer Nieuwezijlen, de sluis te Molkwerum en de Friese Sluis te Zoutkamp. De stortebedden dienden om het uitschuren van de bodem te voorkomen als er water op de boezem werd ingelaten ten behoeve van de inundaties. Van 21 november tot in april 1940 correspondeerden TBF en Rijkswaterstaat over de aanbesteding van de werken, maar deze kwamen door de Duitse inval niet tot realisatie.

Ondertussen onderzocht Rijkswaterstaat de gevolgen van het ophogen van het waterpeil voor de rijkswegen. Maar omdat Rijkswaterstaat niet wist waar de Friese Merenstelling kwam te liggen wist ze ook niet waar kaden langs wegen moesten worden aangelegd. Rijkswaterstaat vroeg de TBF op 15 december 1939 om duidelijkheid.

Vanwege de nadelige effecten van het verlagen van het peil in de Friese Boezem naar +30 FZP werd de Wonsstelling in januari 1940 door het plaatsen van damwanden losgekoppeld van

de boezem. De sluis in Makkum diende als inundatiesluis voor de Wonsstelling.

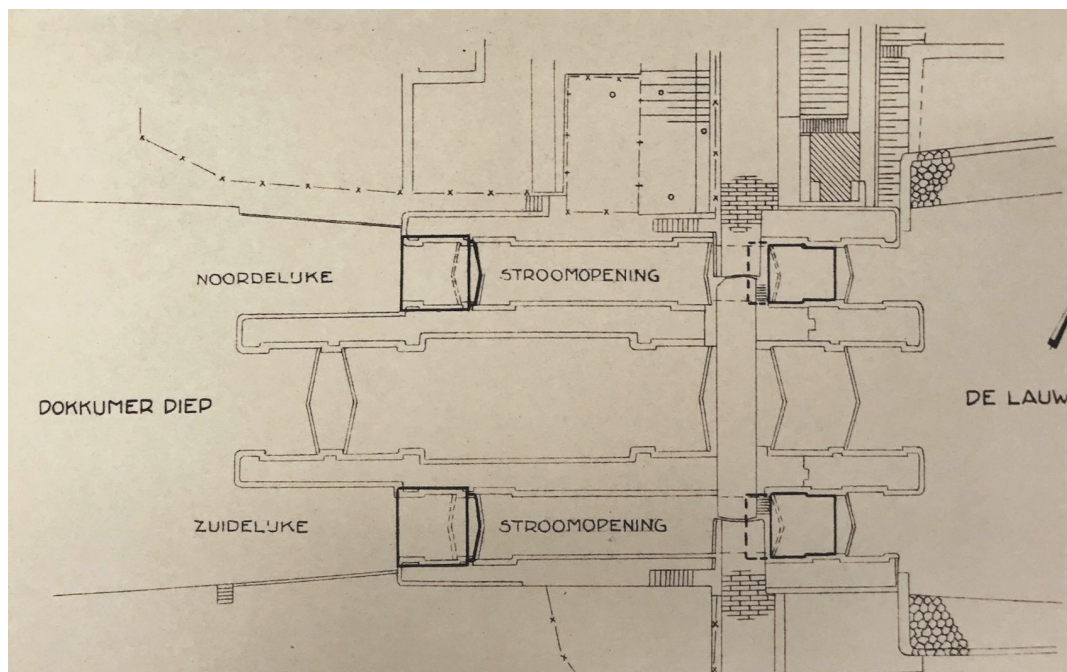
In april 1940 werd het de Commissaris Afvoering Burgerbevolking (CAB) bekend dat de TBF op 10 april door de OLZ was gemachtigd tot het stellen van inundaties, eerst nadat de vijandelijke aanval een feit was geworden. Dat de CAB niet eerder op de hoogte was gesteld, was omdat de OLZ de TBF geheimhouding had opgelegd.

Het terrein in het noordwesten van Friesland en achter de Friese Merenstelling was aangewezen als vluchtoord voor mensen uit de Stelling van Den Helder en de Friese Merenstelling (afbeelding pagina 7 links bovenaan). Een specifiek vraagstuk voor de CAB was de afvoer van het vele vee uit de inundatiegebieden.

Vanwege het risico van regenval en het peilverhogend effect daarvan op de boezem werd op verzoek van de CdK op 20 april 1940 het peil van de boezem teruggebracht tot +25 FZP.

Strijd op 10 mei 1940

Op vrijdag 10 mei 1940 om 03:00 uur stonden de troepen in Noord-Nederland paraat. De TBF-kolonel Jacob Veenbaas had voor

Bomvrij afdekken noordelijke en zuidelijke sluisen Dokkumer Nieuwe Zijlen (bron: NL-HaNA, Waterstaat, Kabinetsarchief, 2.16.49, inv.nr. 225)

Evacuéés uit de Merenstelling passeren Dokkum. (bron: Evacuatie in Nederland 1939-1940)

Nierstrasz vermeldt op pagina 49 van 'De territoriale verdediging van de noordelijke provinciën' dat de indruk bestaat dat alleen de Groep Groningen een terugtocht op de Merenlinie had voorbereid. *"Het staat wel vast, dat de bataljons-commandanten bekend waren met de voor hun bataljonsvakken geldende terugtochtswegen. De indruk bestaat, dat deze in Groep Assen niet verder gingen dan de lijn A, terwijl in de Groep Groningen de terugtocht tot de lijn C (Merenlinie), schijnt voorbereid geweest te zijn."*

Alhoewel voorbereidingen voor de inundaties wel waren getroffen, waren kennelijk niet alle troepenopstellingen voor de Merenlinie voorbereid want de Groep Assen was niet voorbereid om op de Merenstelling terug te vallen.

15 mei tot en met december 1940

Tot in december 1940 heeft schadeafhandeling als gevolg van de inundatie plaatsgevonden. Dit betrof onder andere de gemaakte kosten voor het dichten van gaten in polderkaden.

Flooding Overprint Leeuwarden 1944

De door de Geallieerden gemaakte kaart 'Flooding Overprint Leeuwarden' van 29 december 1944 laat zien waar al dan niet moedwillige inundaties in Friesland aan de orde waren. De locatie van de inundaties lagen met name in het lage midden van Friesland, het veen- en merengebied.

Resumé

Door de eeuwen heen heeft het veen- en merengebied in het lage midden van Friesland in de militaire belangstelling gestaan. In 1672 is het gebied defensief benut. In mei 1940 is de Friese Merenstelling niet tot wasdom gekomen vanwege het gebrek aan tijd om inundaties te stellen en een gebrek aan water troepen en verdedigingswerken.

Bronnen

- Documentatiecentrum Stichting Menno van Coehoorn
- Atlas Historische Verdedigingswerken in Groningen, Drenthe en Friesland (Utrecht: drs. ing. T. de Kruijf vz. red., Stichting Menno van Coehoorn/Matrijs 2013)
- Droeghe Fuotten. Onderzoeksgids voor de Friese Waterstaatsgeschiedenis (Leeuwarden: M. Gravendeel red. Rijksargyf 1998)
- Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis (Sneek: ir. D.F. Wouda, Brandenburg & Co 1951)
- Territoriale verdediging Noord-Nederland (Den Haag: J. Nierstrasz, SDU 1952)
- Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied (Amsterdam: H. Amertsfoort en P. Kamphuis, NIMH/Boom 2012)
- Evacuatie in Nederland 1939-1940 (Den Haag: J. Koolhaas Revers, SDU 1951)
- Het Vaderland Verdedigd (Den Haag: dr. W. Klinkert, Sectie Militaire Geschiedenis 1992)
- Militaire Spectator 1883, 1917 en 1919
- De fictie dat Holland een vesting is (Oirschot: Joost Michels, Verboden Kringen 2021)
- De Wonsstelling. Wanhoopslinie voor Kornwerderzand (Leeuwarden: Jacob Topper, Friese Pers 2010)
- De verdediging van Friesland (Den Haag: W.E. Van Dam van Isselt, Martinus Nijhoff 1931)
- Beginselen Militaire Aardrijkskunde (Breda: J.J.C.P Wilson, KMA 1934)
- NL-HaNa 2.13.196 inv.nr 3291
- NL-HaNa 2.13.70 inv.nrs. 1135, 1198 en 1199
- NL-HaNa 2.16.49 inv.nrs. 255 en 291
- Tresoar 12-02 inv.nrs. 882 en 1114
- Tresoar 34-38 inv.nr. 3235
- NIMH 409 inv.nrs. 442027, 444024, 461010, 469001, 469002, en 538001

Boekbespreking

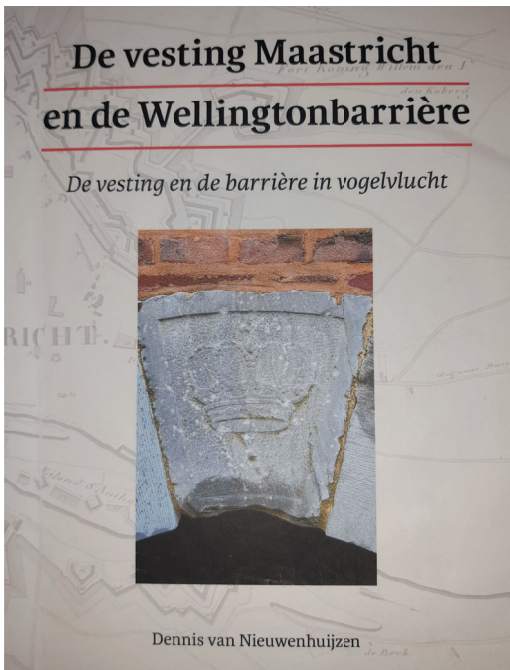
D. van Nieuwenhuijzen, 'De vesting Maastricht en de Wellingtonbarrière, De vesting en de barrière in vogelvlucht', 56 bladzijden met illustraties in A5-formaat, €14,95, ISBN 9789464377927, Uitgave Stichting Maastricht Vestingstad, 2023

Over de vesting Maastricht zijn ook in dit tijdschrift al diverse artikelen verschenen. Deze omvatten echter niet alle tijdsperiodes in dezelfde mate. Koos Consten, voorzitter van de Stichting Maastricht Vestingstad, vindt dat de periode tussen 1814 en 1830 een lacune vormt in de beschreven vestinggeschiedenis van Maastricht. Daarom is Dennis van Nieuwenhuijzen dit bescheiden boekje over de beweerde lacune gaan schrijven. Bescheiden, want zowel het formaat als het aantal pagina's van de publicatie zijn immers beperkt. In de eerste 24 bladzijden wordt het historische kader geschetst, waardoor vestingen en barrières tot ongeveer 1815 vorm gaan krijgen. Daarna krijgen werkzaamheden aan de vesting Maastricht aandacht.

van Koning Willem I. Een aantal plaatsen krijgt aandacht, maar dit betreft steden die nu in België liggen. Vestingsteden als Maastricht, Venlo en Bergen op Zoom, die volgens een tekening van David Ross op blz. 19 een relatie hebben met de barrière, komen in het artikel niet aan de orde. Dit doet de vraag rijzen of en zo ja, wat een relatie tussen Maastricht en de barrière heeft voorgesteld. In welke mate geeft het hier besproken boekje daar een antwoord op?

Consten vindt dat Maastricht behoorde bij het Zuidelijk Frontier, een synoniem voor de Wellingtonbarrière. Bragard geeft daar geen nadere informatie over. De auteur van het hier besproken boekje is bezig met het schrijven van een uitgebreid boek over de Wellingtonbarrière. Onbekendheid met deze barrière als verdedigingslinie zowel in België als in Nederland vormt voor hem een motief. Van Nieuwenhuijzen noemt als mogelijke oorzaak onder meer het niet consequent gebruiken van de naam 'Wellingtonbarrière'. Voor België is de hiermee in verband staande perceptie interessant dat deze barrière gezien wordt als 'van een vreemde bezettingsmacht'. Deze staat haaks op de intentie van het Congres van Wenen in 1814, waarin het samengaan van België en Nederland gezien wordt als '*l'amalgame le plus parfait entre la Belgique et la Hollande*'. Dit congres van Europese machten wil namelijk in 1814 en 1815 veel conflicten oplossen en regelingen treffen voor het Europa na de val van Napoleon.

Beweerd wordt dat er veel onduidelijkheid is over de precieze omvang van de barrière. Bragard heeft het over vier versterkte lijnen, terwijl het boekje een drietal linies omschrijft. Ook behoren volgens Van Nieuwenhuijzen de vestingen Philippeville, Mariembourg en het kasteel van Bouillon tot geen enkele linie, terwijl Bragard deze wel opneemt in een vierde versterkte lijn. Misschien is een reden voor deze verwarring de verandering van de Franse noordgrens in de jaren 1814 en 1815. Vóór de Slag bij Waterloo in juni 1815 wil het Congres van Wenen Philippeville, Mariembourg en Bouillon aan Frankrijk geven, terwijl men daarop na die slag terugkomt.

De voorkant van het boekje (Foto: Henk van den Boomgaard)

Een vrij recente beschrijving van de Wellingtonbarrière is te vinden in Saillant 2021-3, blz. 8 tot en met 20. In dit vertaalde artikel van Philippe Bragard vormt deze barrière het centrale onderdeel van het verdedigingssysteem van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden

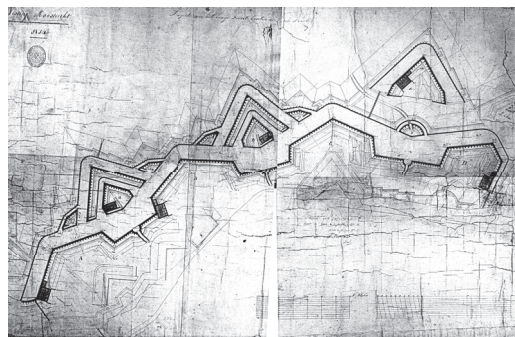

Van Nieuwenhuijzen stelt dat Frankrijk vanaf 1650 ook streefde naar een barrière voor haar kwetsbare noordgrens. Hij haalt daartoe een plan aan uit 1673 van Sebastien Le Prestre, heer van Vauban. Zelf twijfel ik aan Franse defensieve motieven tussen 1650 en 1673. Het is immers de Franse Koning Lodewijk XIV die offensief optreedt in de Devolutieoorlog (1667-1668) tegen de Zuidelijke Nederlanden. Aanvankelijk wil hij Brabant en Henegouwen verkrijgen. Hij biedt de daar heersende Spaanse Kroon bij de Vrede van Aken (1668) aan een keuze te maken tussen het door de Fransen bezette Franche Comté of datgene dat voor hem is veroverd in de Zuidelijke Nederlanden. Spanje kiest voor Franche Comté, waardoor de Franse noordgrens met de Zuidelijke Nederlanden een zeer rafelig patroon kreeg. Het is Lodewijk XIV dus in 1668 nog niet te doen om het verkrijgen van een goede barrière. In 1673, als de Hollandse Oorlog een jaar oud is en Spanje besloten heeft tot het aangaan van een coalitie met de Nederlandse Republiek, wijst Vauban echter op de kwetsbaarheid van een aantal door de Fransen veroverde vestingen in de Zuidelijke Nederlanden. Dit leidt tot het innemen van andere vestingen, waarna voor Frankrijk de grens beter verdedigbaar is. Overigens heeft de Republiek voor het toetreden van Spanje tot de coalitie toegezegd, dat ze afstand wil doen van Maastricht! Deze toezegging wordt later niet nagekomen met als motief dat de Spaanse koning ook een afspraak niet is nagekomen. Pas door het Verdrag van Fontaineblau in 1785 wordt een afkoopsom bepaald waarmee de Republiek haar toezegging kan intrekken.

De auteur schrijft verder dat de Fransen in februari 1701 de Spaanse Nederlanden binnenvallen en troepen van de Republiek in Spaanse vestingen gevangen nemen. De rol daarbij van de door Spanje benoemde Keurvorst-Landvoogd in dat gebied komt alleen niet in beeld. Hij steunt immers het volgens het testament van de Spaanse Koning Karel II overgaan van de Spaanse Nederlanden naar de kleinzoon van Lodewijk XIV en laat het invallen van de Fransen toe.

Na 1713 komt voor de Republiek in de Zuidelijke Nederlanden een barrière tot stand, waar Maastricht niet aan wordt verbonden. In beeld komt de bedenkelijke toestand van de vesting Maastricht weer in 1814 als zij door de Geallieerden wordt overgenomen na een

summiere behandeling van voorafgaande periode. Deze conditie blijkt ook in andere vestingen in de Zuidelijke Nederlanden het geval te zijn. De dreiging van een nieuwe Franse inval na de terugkeer van Napoleon zorgt in Maastricht dat in allerijl de aardwerken van de oude stadswallen op beide Maasoeveren en van een groot gedeelte van de buitenwerken op het juiste profiel worden gemaakt. Ook worden borstweringen verhoogd en traversen aangelegd. In de maand juni 1815 is het in aanbouw zijnde Fort Willem I op de Caberg vergevorderd en de rest van de vesting in staat van verdediging gebracht.

Project van het Laage Front buiten de Bosch Poort, 5e Directie van Fortificatien Vesting Maastricht, 1814 (Bron: archief Stichting Menno van Coehoorn)

Zowel de Britten als de Nederlanders, zoals luitenant-generaal Kraijenhoff, maken plannen voor de verdediging van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Zij denken alleen verschillend en dat zorgt voor onderling wantrouwen. Ondanks de strategische ligging komt Maastricht niet voor in de eerste Britse plannen, die leiden tot een Wellingtonbarrière. Hun tweede lijn van deze barrière begint bij Oostende en gaat dan over Gent, Oudenaarde, Dendermonde naar de versterkingen bij Halle en Mont St. Jean. Kraijenhoff laat zijn tweede lijn na Gent via Antwerpen naar Maastricht lopen. Tussen de twee laatst genoemde vestingen zou een inundatielinie, gevoed door de rivieren Demer en Nethe, alsmede een militaire weg of intermediaire vesting moeten worden aangelegd. Uiteindelijk wordt dit voorstel opgevolgd, waardoor Maastricht het eindpunt vormt van de tweede linie.

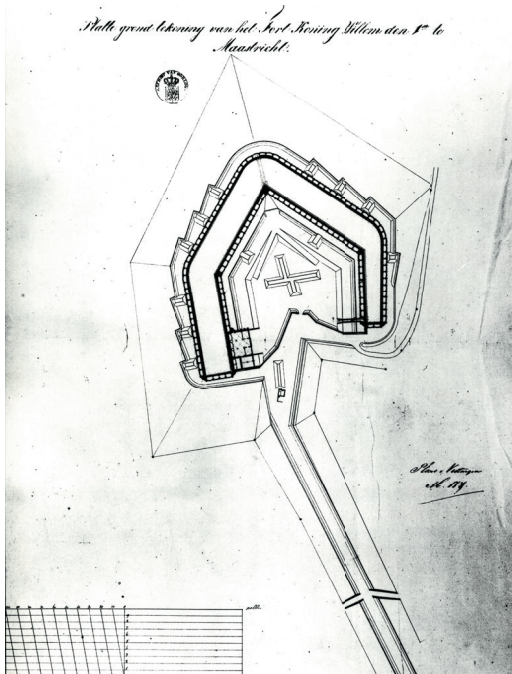
Twee geschreven cahiers uit de eerste jaren na 1815 behandelen hoe de vesting Maastricht er tussen 1816 en 1821 uitziet.

Uiteindelijk vinden de werkzaamheden aan de vestingwerken in Maastricht hun basis in het verslag 'Renseignements over Maastricht' uit 1814, geschreven door luitenant-kolonel W.L. van Ingen. Vooral het front van Den Bosch, dat hij het zwakste noemt, en de hoogte van de Caberg hebben zijn belangstelling. Op basis van schetsen van Van Ingen en Van der Wijck wordt gekozen voor een modernisering van de vesting, die zal worden uitgevoerd. F.J.Th. van der Wijck dient vanaf 1795 het leger van de Prins van Oranje als 2e luitenant. Hij volgt na een snelle carrière in 1816 van Ingen op als commandant van de Genie in Maastricht.

Het werk vindt plaats onder leiding van luitenant-generaal Croiset van de Vijfde Fortificatie Directie. Onder meer Koning Willem I, Kraijenhoff en de hertog van Wellington bezoeken het werk. De activiteiten kunnen in twee delen worden gesplitst:

- a) De aanleg van de Nieuwe Bossche Fronten (volgens Van Ingen dus het meest kwetsbaar);
- b) De bouw en modernisering van de gedetacheerde verdedigingswerken (Forten St. Pieter en Willem I).

Platte grond tekening van het Fort Koning Willem den Ie te Maastricht (Bron: archief Stichting Menno van Coehoorn)

Een nadere bespreking van de werkzaamheden is te lezen op blz. 32 tot en met 42. De auteur heeft het onder meer over "...gedurende de Wellingtonperiode...". Aangenomen mag worden dat deze in 1814 begon, maar de tekst geeft niet aan wanneer deze eindigt. Het meest te verdedigen is een einde in 1830 als België en Nederland uit elkaar gaan.

Na een beschrijving van de werkzaamheden aan de vesting worden in hoofdstuk 4 summier de overblijfselen van de 'Wellington'-periode in Maastricht besproken, die volgens de auteur vreemd genoeg veelal de slopershamer hebben weten te ontwijken. Als in 1867 de vesting wordt ontmanteld hebben de veranderingen in en rond de vesting Maastricht niet meer dan hooguit 50 jaar betekenis gehad.

Bij een in omvang bescheiden boekje horen geen grote verwachtingen. Afsluitend wil ik nog een drietal opmerkingen maken.

- 1) Positief is dat er bronnen en een notenapparaat te vinden zijn. Toch staan hier en daar beweringen zonder bron- of nootvermelding in de tekst. Wat is bijvoorbeeld de bron bij de bewering op blz. 11 dat Van Oldenbarnevelt het plan had om in 1600 een katholieke republiek te maken van de Zuidelijke Nederlanden?
- 2) Jammer is dat de auteur zich beperkt tot de periode 1814–1830. In 1830 breekt de Belgische opstand uit, waardoor de vesting met St. Pieter geïsoleerd komt te liggen in een omsloten vijandig gebied. Aangenomen mag worden dat het in deze jaren in een goede staat houden van de vesting belangrijk is.
- 3) De auteur schrijft over de vestingwerken als typisch Frans zonder dat hij uitlegt waar dat typische uit bestaat. Als het boekje een bescheiden omvang moet blijven hebben, dan zou een verwijzing naar enkele bronnen handig zijn waarin de genoemde Franse vestingbouwkundige systemen worden beschreven.

NB Het boekje 'De vesting Maastricht en de Wellingtonbarrière' is verkrijgbaar bij de Stichting Menno van Coehoorn (MvC). De prijs van het boek (inclusief verzendkosten) is voor begunstigers van MvC € 11,95 (voor niet-begunstigers € 14,95).

Henk van den Boomgaard

Een bizar plan: Holland en Utrecht als onafhankelijk verdedigbaar ‘eylant’

Chris Will

De vermogende jurist en lakenkoopman mr. Pieter de la Court (1618-1685) uit Leiden stond bekend om zijn radicale ideeën. Hij was een vrijdenker die geen blad voor de mond nam. Zo pleitte hij vol overgave voor religieuze tolerantie, immigratie, vrijhandel en democratisering. In 1662 kwam hij met een opzienbarend plan voor de gewesten Holland en Utrecht. Hij zag voor zich hoe het grondgebied van deze provincies kon worden beveiligd door ze *te besluiten met eene*

Graft. Door ze te omgeven met een te graven verdedigingsgracht, zo *het soude wesen als een stadt ofte eylant*. Zonder de geldverslindende versterkingen van de Hollandse steden zouden deze welvarende gewesten als goed verdedigbaar ‘eiland’ dan afscheid kunnen nemen van de andere provincies van de Republiek. De la Court ergerde zich aan de hoge kosten van het Staatse leger; bovendien werd een stadhouder dan ook overbodig.

Portret van Pieter de la Court, door Abraham van den Tempel, 1667; collectie Rijksmuseum Amsterdam

Raadspensionaris Johan de Witt wist de passage met dit vergaande plan van separatisme uit De la Courts publicatie *'Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-Welvaren'* te houden. De Witt had deels meegeschreven aan de 'politiek-economische' studie. Maar in de tweede druk van *Interest van Holland* uit 1669 was het bizarre plan alsnog opgenomen.

De la Court stelde voor om een veertig meter brede gracht te graven ten oosten van de Vecht vanaf de Zuiderzee bij Muiden, oostelijk om de stad Utrecht heen en verder langs de Nieuwe Vaart tot Vreeswijk aan de Lek. Deze verdedigingsgracht, die hetzelfde traject volgt van de Utrechtse Linie van de jaren 1624 en 1629, zou 12.000 Rijnlandse roeden (ruim 45 km) lang zijn en moest worden voorzien van wallen en bolwerken. De kosten voor de aanleg schatte hij op *f* 1.600.000. Bovendien zou vóór deze megagracht nóg een waterbarrière moeten worden gegraven om de eerste klappen op te vangen. Het traject van deze buffergracht zou komen te liggen voor de Eem, oostelijk om Amersfoort heen, zuidwaarts via Woudenberg, tot aan de Lek bij Wijk bij Duurstede. De lengte van de buffergracht zou zijn 11.000 Rijnlandse roeden, kosten geschat op *f* 1.400.000. De Lekdijk tussen Wijk bij Duurstede en Honswijk (richting Vreeswijk) moest dan verdedigd worden met een aantal redoutes. Maar het traject ging verder, want Holland was veel groter. Aan de overzijde van de Lek op de grens met Gelre, ten oosten van de Diefdijk bij Everdingen, via Acquoy door de West Betuwe tot aan de Waal ter hoogte van Slot Loevestein zou ook een gracht kunnen worden gegraven ter lengte van 3.600 roeden (ca. 41,5 km) à raison van *f* 470.000. Van Loevestein tot de vesting Heusden zou ook het Hollandse Land van Altena veilig zijn achter een gracht met redoute, over 4.000 roeden. En voorts vanaf Heusden, langs de Oude Maas tot Waspik (in de Hollandse Langstraat) bij de Biesbosch, een gracht van 3.000 roeden tegen de kosten van *f* 430.000. Geheel omgeven door water, van de Noordzee, de Zuiderzee en de lange brede (dubbele) gracht aan de oostzijde zouden de gewesten Holland en Utrecht veilig en goed verdedigbaar zijn. In een enkel vlugschrift dook het plan later weer op, onder andere onder de titel *'Heylsaem en wiskundig middel om Holland voor alle mogendheden des werlds voor altoos te lande met God onwinbaer te maken, enz.'*

De la Courts radicale afscheidingsplan van een verdedigbaar Hollands-Utrechts eiland, voorzien van een dubbele gracht, ondervond echter geen enkele bijval. In het Rampjaar 1672, werd door middel van inundaties de Hollandse Waterlinie op een groot deel van het voorgestelde traject van de hoofdgracht gerealiseerd. Maar daar had de Leidse De la Court kennelijk weinig fiducia in, want hij bij de inval van de Fransen vluchtte hij naar het buitenland om, nadat de grootste politieke onrust was geluwd, weer terug te keren.

Titelpagina *Interest van Holland, etc.*, Amsterdam 1662

Voorjaarsexcursie naar Bourtange op 1 april 2023

door Ad Littel

Inleiding

Op 1 april organiseerde de Commissie Excursies en Evenementen (CEE) een voorjaarsexcursie naar Bourtange en omgeving. Een flinke reisafstand voor deelnemers die in centraal of zuidelijk Nederland wonen. Toch konden de organisatoren en de lokale gastheren Ko Lenting en Hans van Westing (correspondenten voor onze stichting in respectievelijk Groningen en Drenthe) 38 deelnemers verwelkomen. Het programma was dan ook veelbelovend en Bourtange is beroemd. Toch was onze stichting er al enkele tientallen jaren niet op bezoek geweest. Uw rapporteur kon er wel de humor van inzien, toen hij van zijn reisplanner het autorijadvies kreeg, om via de Duitse snelweg A31 naar Bourtange te rijden. Een snelle bereikbaarheid vanuit het oosten was nu juist eeuwenlang niet de bedoeling bij Bourtange.

Ontstaan van de vesting

Ko Lenting presenteerde in café-restaurant 's Lands Huys in het hart van de vesting een uitvoerige inleiding, waarbij hij achtereenvolgens inging op het ontstaan van de vesting, de

relevante oorlogsperiodes, de reconstructie en het daarbij uitgevoerde archeologisch onderzoek. Tot slot behandelde hij ook de functie van de andere verdedigingswerken die we deze dag zouden zien en wat er nog van over is. Dit verslag is geen samenvatting van de voordracht van Lenting, maar een persoonlijke weergave van de verkregen informatie en de bezichtiging van de verdedigingswerken.

Zonder de machtige stad Groningen zou er geen behoefte zijn geweest aan een vesting bij Bourtange. Om deze stad en zijn Ommeland te beschermen tegen aanvallen vanuit het bisdom Münster en andere oostelijke machtscentra, werden de grote moeras- en hoogveengebieden langs wat nu de grens is tussen Nederland en Duitsland bewust in stand gehouden met behulp van veendijkjes. Hierbij werden ook wachthuisjes gebouwd; de hier geposteerde militairen moesten sabotage van de dijkjes door boeren voorkomen. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden de eerste schansen en versterkingen gebouwd. Tijdens de Franse Tijd voegden de Fransen hier nog werken aan toe.

In totaal gaat het om 23 verdedigingswerken.

Plattegrond Bourtange (Bron: de voor de excursie gemaakte 'hand out', Dronefoto: René Pertou)

In de grote veenlinie tussen de Dollard en Ommen zijn de belangrijkste vestingen Nieuweschans, Oudeschans, Bourtange en Coevorden. Bourtange is van de Groningse vestingen de grootste. De bouw begon in 1580 op aangeven van Willem van Oranje, maar werd pas in 1593 geïntensiveerd. In 1594 veroverden Prins Maurits en Graaf Willem Lodewijk de stad Groningen en werd Bourtange de grensvesting.

Kruithuisje (Foto: Ad Littel)

Reconstructie van Bourtange

Op oude kaarten is de vorm van de vesting goed af te lezen: een regelmatige vijfhoek met op elke hoek een bastion. Aan de oostzijde van de vijfhoek is er een dekking door een kroonwerk met daarvoor nog twee ravelijnen, een glacis en een grote 'natte horizont'. Aan de westkant lagen in sommige perioden enkele lunetten en ravelijnen. Kortom een indrukwekkende vesting. Deze vesting was alleen ingericht met kazernes voor de soldaten van het garnizoen en hun families.

Na de Franse tijd zijn veel onderdelen van de vesting in verval geraakt of gesloopt. Dit gebeurde vooral na de wettelijke opheffing als vesting in 1851. Ook ontstond er woonbebouwing. Vanwege de roemrijke geschiedenis werd dit in de jaren zestig van de vorige eeuw betreurd en begon in 1964 een werkgroep zich in te spannen voor het herstel van de vesting in oude glorie. Als voorbeeld voor reconstructie werd de situatie in 1742 voorgesteld.

De publieke en bestuurlijke reacties waren positief, maar daarmee waren de benodigde grote sommen geld nog niet beschikbaar. Het is vooral te danken aan de inzet van de president van de rechtbank Groningen, Gerrit Overdiep (tevens voormalig correspondent voor onze stichting), dat de reconstructie op de politieke agenda kwam en er per onderdeel

van de reconstructie geld beschikbaar kwam. Het tijdsgewricht was ook gunstig, want de regering in Den Haag begon in die tijd steunprogramma's voor de Mijnstreek en het 'Noorden'. Dus kwam er ook rijksgeld bij. De reconstructie van de vesting zelf is in 1992 voltooid, maar het herstel van een groot deel van de 'natte horizont' vond pas plaats tussen 2009 en 2015.

Westelijke toegangbrug (Foto: Ad Littel)

Reconstructie op basis van archeologisch onderzoek

Bijzonder aan de reconstructie van Bourtange is, dat zij niet plaatsvond aan de hand van historische kaarten, maar op basis van archeologisch onderzoek. Spreker Lenting komt de lof toe, dat hij gedurende 20 jaar met dit onderzoek gegevens heeft aangeleverd voor de reconstructie. Zo werd met behulp van proefsleuven de exacte ligging van de grachten vastgesteld. Tevens leverde zijn onderzoek informatie op over het gebruik van de vesting: de verschillende legeronderdelen, hun huisvesting en bewapening, en het dagelijks leven. Dit was mogelijk aan de hand van vondsten in de grachten en in beerputten. Ook datering van gevonden objecten was vaak mogelijk. Hieruit kon bijvoorbeeld worden afgeleid dat de vesting eerst over veel kanonnen beschikte en vanaf de Franse Tijd ook over veel mortieren. De gevonden munitie volgt deze trend.

Tegenwoordig kan de bezoeker een mooie wandeling maken over de weer onder profiel gebrachte hoofdwal, lopen langs de op enkele plekken achter de borstwering opgestelde kanonnen, en genieten van het uitzicht over de grachten en de vesting zelf. In de vesting kunnen opgeknapte gebouwen worden bezocht, zoals 's Lands Huys, het kruithuis, het vestingmuseum, de Joodse synagoge, de kapiteinswoning, de

rosmolen en de standaardmolen. Ook de ophaalbruggen, wachthuisjes en secreten zijn fotogeniek. Auto's van bezoekers worden buiten het zicht van de vestingbezoeker geparkeerd, zodat het historische karakter van de vesting echt kan worden beleefd.

Secretet (Foto: Ad Littel)

Naar buiten!

Na de presentatie van Lenting wandelen we in groepen over de hoofdwal en langs de belangrijkste gebouwen. Lenting en Van Westing geven toelichting.

Na de lunch in 's Lands Huys stappen we in een bus om enkele andere onderdelen van de frontlinie te bekijken. Allereerst bezoeken we de Bruggeschans bij Winschoten (officieel 'Redoute Winschoterhoogbrug'), gelegen aan

een oude handelsroute tussen Groningen en Duitsland. Deze schans met vier halve bastions is aangelegd in 1624, functioneerde vooral tijdens de Munsterse Oorlog in 1665 en verdween daarna vrijwel geheel. In 2009 is deze schans gereconstrueerd in het kader van het project 'Grenslaan – Vestingland', ook in dit geval op basis van archeologisch bodemonderzoek door Lenting en collega's.

Tot slot bezoeken we de Linie van Abeljeshuis, een door de Fransen in 1796 op de grens met Duitsland aangelegde linie van 637 meter lengte met twee halve en een heel bastion. Hiermee wilde de Franse bezetter van Bourtange de verdedigbaarheid verbeteren. We wandelen de gehele linie heen en weer, deels over de wal en deels aan de keelzijde. De linie is bewaard gebleven zoals we haar aantreffen, alleen de gracht is opgeschoond. Bijzonder zijn de schuttersputjes aan de keelzijde, gegraven in de Tweede Wereldoorlog door Duitse soldaten in verweer tegen Poolse bevrijders. Deze zijn nog goed waarneembaar, ofschoon niet gereconstrueerd.

De excursie wordt afgesloten met een drankje in 's Lands Huys, waarna men per eigen auto huiswaarts gaat of per touringcar naar NS-station Assen wordt gebracht.

Dankaan de CEE voor deze prima georganiseerde uitstap naar een zeer bezienswaardige vesting.

Bruggeschans (Dronefoto: Stichting Oud Winschoten)

Boekbespreking

Sandra van Lochem, 'Luchtwachtorens uit de Koude oorlog'

€ 49,95 | ISBN 978-94-6208-690-6 | nai010 uitgevers | 2022 | 400 pagina's | 650 afbeeldingen kleur en zwart wit | Nederlands | hardcover | 22 x 32 cm | ontwerp Beukers Scholma

Op een aantal plaatsen in ons land staan eenzame, merkwaardige betonnen torens. Waarvoor ze ooit gebouwd werden, valt er niet aan af te zien. Omwonenden weten vaak wel dat ze uit de tijd van de Koude Oorlog (1945-1990) stammen. Maar veel meer niet, behalve dat er altijd een waas van geheimzinnigheid rond die torens hing. In 1989 werd een tijpje van de sluier opgelicht met het boekje 'Luchtwachtorens in Nederland, Industrieel erfgoed uit de Koude Oorlog', door Hans Sakkers en Johan den Hollander. De sluier is nu geheel weggetrokken met 'Luchtwachtorens uit de Koude Oorlog', door historisch-geograaf Sandra van Lochem. Kort na de Tweede Wereldoorlog ging er een dreiging uit van het Rode Gevaar, aangezien de Sovjet-Unie de krijgsmacht op sterkte hield en ons land militair weerloos was als gevolg van de strijd in Nederlands-Indië. De luchtverdediging van ons land kwam aarzelend op gang met tweedehands radars, die 'blind' waren voor laagvliegers. Tegenstanders zouden onder de radar ongezien ons land kunnen binnendringen. Het Britse voorbeeld van het *Royal Observer Corps* werd daarom gevolgd met de oprichting in 1948 van het *Korps Luchtwachtdienst*, dat met *oog-en-oor* laagvliegende vliegtuigen moest volgen en melden aan een luchtwachtcentrum. Op hoge punten, zoals fabrieken, watertorens en molens, werden luchtwachtposten ingericht. En daar, waar in ons vlakke land geen hoge punten voorhanden waren, werden in recordtempo luchtwachtorens opgericht. De firma Schokbeton was al begin jaren dertig van de vorige eeuw begonnen met geprefabriceerd gewapend betonnen elementen. De Genie had goede contacten met dit bedrijf, dat samen met architect Marten Zwaagstra een betonnen raatsysteem voor de bouw van woningen had ontwikkeld. De Genie gaf opdracht tot het ontwikkelen van de luchtwachtorens, gebaseerd op dit systeem. Met simpele elementen kon, toegesneden naar de bodemgesteldheid en de gewenste hoogte, binnen korte tijd een toren worden gebouwd. Op die manier kwamen er 132 torens; 16 daarvan staan er tegenwoordig nog. De internationale samenwerking binnen de NAVO integreerde de Nederlandse

luchtverdediging met die van de andere lidstaten, die soortgelijke *oog-en-oor* organisaties kenden. Door het inrichten van gordels van geleide wapens (vanaf Denemarken dwars door de Bondsrepubliek Duitsland tot aan de Zwitserse grens) kwam de luchtverdediging verder weg van ons land te liggen. De komst van betere radars leidde in de periode 1964-1968 tot het opheffen van het *Korps Luchtwachtdienst* met het netwerk; de luchtwachtorens bleven verweesd achter in het landschap. De chronologische hoofdstukken in dit boek vormen een brede en voortreffelijke beschrijving van de plaats van het Korps Luchtwachtdienst in het geheel van nationale en internationale luchtverdedigingsstructuren. Het ging immers om een samenwerking van *oog-en-oor* luchtwaarneming, radarstations, gevechtsleiding, jachtvliegtuigen, luchtdoelartillerie en commandoposten. Alle elementen komen aan de orde met vanzelfsprekende nadruk op het *Korps Luchtwachtdienst*. Bijzonder illustratief zijn de belevenissen en anekdotes van de destijds jonge vrijwilligers: mannen en vrouwen. Tussen de chronologische hoofdstukken zijn katernen met beschrijvingen van de nog aanwezige luchtwachtposten. Dus niet alleen de iconische luchtwachtorens van de systeembouw. Maar ook posten op fabrieken, forten, bunkers, watertorens en andere gebouwen. Bovendien worden ook de acht luchtwachtcentra en de nationale en internationale radar- en commandoposten in ons land beschreven, waaronder het spectaculaire hoofdkwartier in de Cannerberg bij Maastricht. De katernen met beschrijving van het nog in ons land aanwezige erfgoed van de luchtverdediging zijn gedetailleerd en diepgaand en kunnen gelezen worden als aanzet voor de 'redengevende omschrijving' voor aanwijzing tot rijks- of gemeentelijk monument (voor zover de status niet al is verleend). Het behoud van dit militaire erfgoed wordt hiermee gediend. Uit het bovenstaande mag blijken, dat dit boek ruimhartig meer informatie bevat dan alleen maar antwoorden op vragen, die die luchtwachtorens op het eerste gezicht oproepen. De prachtige kleurenfoto's zijn mooi en groot afgedrukt. Het boek is verzorgd uitgevoerd en voorzien van een aantal bijlages, waaronder een uitgebreid notenapparaat, bronvermeldingen, literatuur en registers.

Kees Neisingh, december 2022

DEZE STATUE VAN EEN VAN DE MUSKETTIEREN D'ARTAGNAN BIJ DE TONGERSE PLEIN
WAS IN 1685 AAN DE FRANSE KONING LODEWIJK XIV AAN ZIJN BEVEL
TOEGESCHRIJVEN. D'ARTAGNAN VERLOREN, IN WIE IK GROOT VERTROUWEN
HAD, IN 1692 WERD HIER EEN BEELD ONTHULD DOOR GERD LEERS
DEEN VAN MAASTRICHT EN DE FRANSE AMBASSADEUR ANNE GAZEL.

TOUS POUR UN
UN POUR TOUS

CANU J